

Orientalista Nap 2001

**MTA Orientalisztikai Bizottság
ELTE Orientalisztikai Intézet**

ORIENTALISTA NAP 2001

SZERKESZTETTE:

BIRTALAN ÁGNES ÉS YAMAJI MASANORI

MTA ORIENTALISZTIKAI BIZOTTSÁG
ELTE ORIENTALISZTIKAI INTÉZET

BUDAPEST 2002

A KÖTET A KOMACU CSIKÓ ALAPÍTVÁNY
TÁMOGATÁSÁBÓL KÉSZÜLT.

AZ ANGOL SZÖVEGET LEKTORÁLTA:
POKOLY JUDIT

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:
RÁKOS ATTILA

COPYRIGHT © MTA ORIENTALISZTIKAI BIZOTTSÁG
COPYRIGHT © ELTE ORIENTALISZTIKAI INTÉZET

BUDAPEST 2002

ISBN 963 463 576 8

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	1
SZERKESZTŐI ELŐSZÓ	3
AGÓCS TAMÁS: <i>A lét önteremtő dinamikája a tibeti rDzogs-chen hagyományban</i>	5
APATÓCZKY ÁKOS BERTALAN: <i>Yiyu (Beilu yiyu). A Dengtan Bijiu középmongol szójegyzékének forrásai</i>	18
CSÁKI ÉVA: <i>A törökországi karacsájak között tett kutatóútunkról és a karacsáj szókincs egyes sajátosságairól</i>	25
FEHÉR BENCE: <i>Egy koraiszlám bronztükrőtípus</i>	34
IGARASHINÉ SZABÓ ADRIENN: <i>A kötésszavak használata az írott japán nyelvben</i>	42
NÉMETH ÁGNES: <i>Egy perzsa fotográfus nyelvtana a Qâjâr korból</i>	57
OROSZ GERGELY: <i>Tibeti kéziratok és fanyomatok a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteményében</i>	64
PÉRI BENEDEK: <i>Egy török nyelvtörténeti terminus háttere: a „csagatáj” kifejezés és a „bennszült” források adatai</i>	72
RÁKOS ATTILA: <i>Beszélt nyelvi elemek az ojrát „világos írásos” szövegekben</i>	81
SALÁT GERGELY: <i>Az ítélkezést befolyásoló tényezők Qin állam törvényeiben</i>	90
SERES ISTVÁN: <i>A mongol betyárok titkos fegyvere, a šilbenii uurga (Egy néprajzi gyűjtés tanulságai)</i>	103
SIPOS JÁNOS: <i>Vannak-e közös rétegek a karacsáj-balkár és a magyar népzeneben?</i>	117
SUDÁR BALÁZS: <i>Az oszmán költészet hangszerszimbolikája</i>	132
SZILÁGYI ZSOLT: <i>A mongol buddhista egyház politikai szerepvállalása a mongol autonómia idején</i>	141
TOKAJI ZSOLT: <i>A Sun Bin bingfa szöveg-rekonstrukciójának nehézségei</i>	156
SUMMARIES	165

VANNAK-E KÖZÖS RÉTEGEK A KARACSAJ-BALKÁR ÉS A MAGYAR NÉPZENÉBEN?

Sipos János

MTA Zenetudományi Intézet
1014 Budapest, Táncsics Mihály u. 7.
janos.sipos@ella.hu

A kutatás háttere

2000 őszén a kaukázusi karacsájokhoz és balkárokhoz utaztunk, 2001 nyarán pedig a törökországi karacsáj-balkárok között végeztünk expedíciót. Ez a kutatás része egy nagyszabású etnomuzikológiai vizsgálatnak, mely során a Volga-Káma vidék és Anatólia közötti török nyelvű, de eltérő etnogenezisű népek népzeneit kutatjuk és hasonlítjuk össze. Külön jelentőséget ad a karacsáj kutatásnak az, hogy a Kaukázus északi élőterében formálódott a honfoglaló magyarság, akkor, amikor ebben a térségben élt a karacsájok és a balkárok őseinek egy része is. Ebben a cikkben elsősorban arra a kérdésre keresem a választ, hogy léteznek-e közös rétegek a karacsáj, a balkár és a magyar népzeneiben.

A magyar népzene ázsiai rétegeinek kutatása nagy hagyományokra vezethető vissza. Az alapkövet Bartók Béla és Kodály Zoltán rakta le a 20. század elején.¹ A személyes gyűjtések sem vártak sokáig magukra. Bartók finnugor-török hasonlóságokat először a Volga táján élő népek irányában keresett, majd onnan kiindulva Törökország irányában. Nem véletlen az sem, hogy Vikár László kutatása is a finnugor népektől fokozatosan a török népek felé fordult. 1936-ban Bartók Anatóliában gyűjtött, 1957-1979 között pedig Vikár László végezte el a Közép-Volga vidék zenei feltérképezését. E munkáknak köszönhetően rendelkezésünkre állnak monográfiák a cseremis, csuvas és a tatár-baskír népdalokról, valamint egy kitűnő könyv az anatóliai népzenéről.²

Magam 1987 és 1993 között Törökországban éltem, és tanítottam az Ankarai Egyetem Bölcsészstudományi Karának (*Dil ve Tarih-Coğrafya*) hungarológia szakán. Tanítás mellett minden szabadidőmben kutattam, ott kezdve a népzenei gyűjtést, ahol Bartók abbahagyta, majd fokozatosan haladva

¹ Bartók, B.: *A magyar népdal*. Budapest 1924; Bartók, B.: *Népzeneink és a szomszéd népek népzeneje*. (Népszerű Zenefüzetek 3), Budapest 1934; Bartók, B.: *Magyar népdalok. Egyetemes gyűjtemény*. Budapest 1991; Kodály Z.: *A magyar népzene*. Budapest 1937 (1. kiadás), 1976 (7. kiadás, ellenőrizte és kibővítette: Vargyas L.)

² Bartók, B.: *Turkish Folk Music from Asia Minor*. Princeton 1976; Saygun, A. A.: *Béla Bartók's Folk Music Reserach in Turkey*. Budapest 1976; Vikár, L. – Bereczki, G.: *Cheremiss Folksongs*. Budapest 1971; Vikár, L. – Bereczki, G.: *Chuvash Folksongs*. Budapest 1979; Vikár, L. – Bereczki, G.: *Tatar Folksongs*. Budapest 1999

dél felé a Torosz hegység mentén. Kutatásaim eredményeképpen megírtam a mai anatóliai népzene eddigi legteljesebb összehasonlító igényű áttekintését³, majd Magyarországra hazatérve a Szegedi Egyetem altajisztika szakán *Összehasonlító és történeti turkológia* témából szereztem Ph.D. fokozatot. Az ottani tanulmányok még tágabb összefüggések felé irányítottak.

E tágabb összefüggések keresését jelenleg egy igen széles aréán folytatjuk. Anatólián kívül, ahová az 1987-1993 közötti hatéves helyszíni tartózkodás után is vissza-visszajárunk, expedíciókat vezetünk Trákiába, Nyugat-Kazakisztánba (Mangislak), Mongóliába, Azerbajdzsánba, valamint legutóbb a Kaukázusban élő karacsajok és balkárok, illetve e népek Törökországba menekült töredékei közé.⁴ Terveim szerint 2002-ben a Kaukázusba és Kirgizisztánba megyek, 2003-ban pedig Belső-Mongóliában egy kvintváltó stílust szeretnék közelebről megvizsgálni.

Arra törekszem, hogy folytassam a Bartók Béla és Vikár László által elkezdett nemes tradíciót, a magyar zene keleti elemeinek helyszíni gyűjtésekkel hitelesített elemzését.⁵ Kutatásaimmal összekötöm a már megismert Volga-Káma vidéket Anatóliával, hogy végeredményképpen majd ennek az aréának az összehasonlító zenei térképe készülhessen el.

Az általam kiszemelt hatalmas terület török nyelvű lakói – északról dél felé sorolva a vizsgálatra kiszemelt népeket – a csuvasok, tatárok, baskírok, kazakok, türkmének, azerik és az anatóliai törökök, valamint a Kaukázusban a karacsajok, balkárok, kumükök, nogajok, továbbá a Balkán török kisebbségei. A területen élő török népek nyelvének feldolgozása viszonylag jól áll⁶, a zenei viszonyokról azonban – különösen az egyes zenék egymáshoz való viszonyáról – és a zenei rétegek történelmi vonatkozásairól igen keveset tudunk.

Helyi kiadványok sok népnél megtalálhatók ugyan, de az elemző-összehasonlító szemlélettel végzett kutatási és feldolgozási munkamódszer, melynek tudományos alapjait Magyarországon olyan géniuszok rakták le, mint

³ Sipos, J.: *Török népzene 1.* Budapest 1994; Sipos, J.: *Török népzene 2.* Budapest 1995; Sipos, J.: *Bartók Béla anatóliai gyűjtése egy nagyobb anyag fényében.* Ph.D. disszertáció, Szeged 1999 (kézirat); Sipos, J.: *In the wake of Béla Bartók in Anatolia.* Budapest 2000; Picken L.: *Music From the Tang Court-7.* Cambridge 2000, p. 109-on könyveimet úgy aposztrofálja, mint „the first comprehensive survey of Anatolian folksongs”.

⁴ Sipos, J.: *Similar musical structure in Turkish, Mongolian, Tungus and Hungarian folk music.* In: *Historical and Linguistic Interaction Between Inner-Asia and Europe.* Szerk. Á. Berta, Szeged 1997, pp. 305-317.; Sipos, J.: Újabb adatok a kvintváltás eurázsiai elterjedtségéhez. In: *Néprajzi Látóhatár 7:1-2*, Miskolc 1998, pp. 1-57.; Sipos, J.: *Kazakh Folksongs From the Two Ends of the Steppe.* Budapest 2001

⁵ Bartók, B.: *Die Volksmusik der Araber von Biskra und Umgebung.* In: *Zeitschrift für Musikwissenschaft* 2:9, Lipcse 1920, pp. 489-522.; Bartók, B.: *Volksmusik der Rumänen von Maramureș.* München 1923; Bartók, B.: *Népdalkutatás és nacionalizmus.* In: *Tükör* 5:5, Budapest 1937, pp. 166-168.; Bartók, B.: *Rumanian Folk Music.* (Vol. 1. Instrumental Melodies; Vol. 2. Vocal Melodies; Vol. 3. Texts) 1967; Vikár, L. – Bereczki, G.: *A volga-kámai finnugorok és törökök népzeneje.* Budapest 1979 (kézirat)

⁶ Az idevágó könyvtárnyi irodalomból most csak azt említem meg, hogy 1998-ban jelent meg egy igen színvonalas összefoglaló könyv: Johanson, L. – Csató, É. Á. (szerk.): *The Turkic Languages.* London – New York 1998

Bartók Béla vagy Kodály Zoltán – talán Németországot és Finnországot kivéve – az egész világon ismeretlen. Ezzel felvértezve a magyar kutatók képesek lehetnek arra, hogy más nép népzenejébe is bevilágítsanak, és zenei „nyelvtankönyvet”, „szótárát” készítsenek el.

Mivel a zene és a nyelv az emberi lét más-más dimenzióját tükrözi vissza, joggal remélhető, hogy együttes tanulmányozásuk maradandóbb eredményeket ad, mint ha csak az egyik vagy másik megismerésére szorítkoznánk. Ugyanilyen fontos, hogy a kutatás ne szűküljön le egy kis területre vagy csak egy államalakulatra, mert a népzene számos rétege areális jelenség, és akár a folyók vagy a hegyek, a zene sem tiszteli a határokat, amikor az egyik országból a másikba lép.

A vizsgált terület egyes népei több-kevesebb kapcsolatban vannak a magyarság kialakulásával is. A Volga vidék magyar zenei vonatkozásainak hipotézise jól ismert.⁷ Megemlíthetjük a kazakokat is, hiszen a nyugatra vándorolt kunok a magyarok, Ázsiában maradt részük pedig a kazakok etnogenezisében vett részt.⁸ Ugyancsak fontos az Észak-Kaukázus területe, mert a Kárpát-medencébe való bevonulás előtt a magyarság a Kazár Birodalom keretein belül élt és formálódott.⁹ A kaukázusi gyűjtés tehát egyrészt egy átfogó areális vizsgálat következő állomása, másrészt speciális magyar vonatkozások felderítésével kecsegtető vállalkozás volt.

Magyar gyűjtőutak a Kaukázusban

Ha rápillantunk a térképre, könnyű észrevenni, hogy a Kaukázus előtérre kitüntetett stratégiai helyen van az eurázsiai steppén való kelet-nyugat irányú közlekedésben. A Kaszpi-tenger és az Urál-hegység miatt itt összeszűkül a steppe, ezért a nagy népvándorlások népei, többek között a hunok és az avarok itt haladtak át nyugatabbra levő céljaik felé, majd birodalmuk felbomlása után egyes csoportjaik ide tértek vissza.¹⁰

A magyar őstörténetben, a magyarság kialakulásában a Kaukázus előtérnek nagy jelentősége van. Itt volt az a feltételezett don-kubáni őshaza, ahova a magyarok az 5. században török ogur csoportokkal együtt költöztek, majd a Kazár Birodalom rendszerébe beilleszkedve folytatták az intenzívebb állattartó és földműves kultúrára való áttérést. Északon, egy újabb csatlakozott néphez illően határvédő funkciókat láttak el, délnyugaton pedig érintkezésbe kerültek az alánokkal. Nem véletlen tehát, hogy – talán az alán-magyar fejedelmi házasságokra utalva – itt játszódik krónikáinknak egy

⁷ Itt talán elég a következőkre hivatkozni: Bartók, B.: *A magyar népdal*. Appendixében közölt három cseremiszi népdal; Kodály Z.: *A magyar népzene*; Vargyas L.: *A magyarság népzeneje*. Budapest 1981.

⁸ Golden, P. B.: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Wiesbaden 1992; Mándóky K. I.: *A kun nyelv magyarországi emlékei*. Karcag 1993

⁹ Róna-Tas, A.: *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History*. Budapest 1999, p. 121.

¹⁰ Róna-Tas, A.: *Hungarians and Europe...*

elbeszélése, melyben a Meotisz, vagyis az Azovi-tenger ingoványaiiban elrabolják Dula alán fejedelem lányait, akik azután Hunor és Magor feleségei lesznek. Ezen a területen a magyarok kapcsolatba kerülhettek onogurokkal, szabirokkal, türkökkel, kazár-törökökkel, bolgárokkal, alánokkal és nyilván más népekkel is, mielőtt 670 körül az Etelközbe vonultak, onnan pedig a kabarokkal együtt egy besenyő támadás miatt 895-ben a Kárpát-medencébe. Ugyanakkor a karacsáj etnogenezisben is részt vettek a hun-bolgár törökök, alánok, kipcsak törzsek és természetesen különböző kaukázusi törzsek is.¹¹

Érthető hát, hogy őseink érdeklődtek a Kaukázus iránt. IV. Béla király támogatásával 1232 táján egy Ottó nevű domonkos szerzetes néhány társával a krónikákban említett magyarok felkutatására indult. Célját el is érte, és minden bizonnyal azokkal a Kaukázus környékén élő magyarokkal találkozott, akikről Biborbanszületett Konstantin császár (959) is említést tett, megjegyezve, hogy a Kárpát-medencei magyarsággal követek útján érintkeztek.¹² Útmutatásai nyomán indultak el 1235-ben Julianius és társai újabb expedíciójukra. Ők azonban nem akadtak Ottó magyarjainak nyomára, ezért északra fordultak, és a Volga mellett valóban rá is találtak egy másik magyar népcsoportra.¹³

Ettől az időponttól egészen a 18. század végéig nem történt újabb magyar kutatás a Kaukázusban. A 18. század végén – 19. század elején azonban a magyarság közgondolkodásának központjába került az őshaza kutatása, az ázsiai rokon népek felkeresése. Az első komolyabb magyar kutató a vidéken Ógyallai Besse János volt, aki 1929-ben jutott el a Kaukázusba. Besse határozott véleménye szerint a magyarok őshazája a Kaukázusban volt, s csatlakozott ugyan az Elbrusz megmászásához, és sok népcsoportot megismert, de értékelhető magyar vonatkozásokat nem talált.¹⁴

1895-ben vezetett expedíciót a Kaukázusba, majd Közép-Ázsiába Zichy Jenő gróf. Az expedíció tagjai a 19. század végén már nem a kaukázusi magyarokat akarták megtalálni, noha Zichy melengetett ilyen reményeket.¹⁵ Hátrányukra nem tudtak oroszul, ami már akkor a közlekedő nyelv volt, és természetesen nem ismerték a számtalan kaukázusi nyelvet sem. Igaz, az expedíció egyik tagja, Szentkatolnai Bálint Gábor elkészítette a kabard nyelv rövid leíró nyelvtanát, de a nyelvet ő sem igazán beszélte. Mégis megindulhatott volna a Kaukázus-kutatás, de az 1905-ös oroszországi forradalom és az I. világháború megváltoztatta az itteni viszonyokat. Nagyon

¹¹ Tavkul, U.: *Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür*. İstanbul, 1993 [A kaukázusi dağlıklar élete és kultúrája]

¹² Konstantin császár e munkáját feltehetőleg Kr. u. 952-re fejezhette be. Könyvének eredetileg nem volt címe, első kiadója Meursius nevezte el 1611-ben *De administrando imperio*-nak.

¹³ Részletesebb leírás pl. a Kaukázusi magyarok. In: *A magyarok krónikája*. Szerk. Glatz F., Budapest 1996, p. 97.

¹⁴ Vásáry I.: *Ógyallai Besse János kaukázusi tudósításai*. Budapest 1972; Besse, J.: *Voyage en Crimée, au Caucase en 1829 et 1830*. Marseille 1838

¹⁵ Cholnoky J.: Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása. In: *Földrajzi Közlemények* 6, Budapest 1905, pp. 207-210.; Erdélyi, I.: Szádeczky-Kardoss Lajos naplója és az első Zichy-expedíció. In: *Turán* 3:3 (2000. június-július), Budapest 2000, pp. 17-26.

megnehezült a személyes kutatás, így a II. világháború végéig csak Fettich Nándor magyar régész jutott el Tbiliszibe.

A II. világháború után a Kaukázus déli oldalán fekvő Grúziával és Örményországgal kezdett kialakulni tudományos és kulturális kapcsolat, de ez sem sikerült úgy, mint a Zichy expedíció egykori tagjai óhajtották. 1966-ban Erdélyi István meglátogatta Azerbajdzsán, Dagesztán, Grúzia és Észak-Oszétia több múzeumát és kutatóhelyét, majd később Csecsenföldet is, 1978-ban pedig egy kisebb kutatócsoporttal járta be Észak-Oszétiát, az akkori Kabard-Balkár Autonóm Köztársaságot és a Kubán völgyét.¹⁶

Czeglédy Károly, a Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Arab Filológia tanszékének vezetője a II. világháború után kaukázusi tanszékcsoportot szeretett volna szervezni.¹⁷ A magyar kutatók azonban elsősorban az örmények (Schütz Ödön) és a grúzok (Tompos Erzsébet, Istvánovits Márton, Bíró Mária) kultúrájával foglalkoztak. Tardy Lajos kultúrtörténész is elsősorban grúziai tanulmányokkal foglalkozott.¹⁸

Noha még néhány kisebb jelentőségű tanulmányút megvalósult, a hely magyar szempontból való érdekessége ellenére jelentős kutatásokra és terepmunkákra eddig magyar részről nemigen került sor, és a megvalósult kutatások, látogatások javarésze is inkább a Kaukázus déli oldalát érintette. Mindennek ismeretében talán még jelentősebb mostani rövid, de igen intenzív és megfelelően dokumentált balkár és karacsáj népzenei gyűjtőutunk.

A 2000. év őszén végzett kaukázusi gyűjtésünkéről kitűnő és bőséges, 250 dallamos anyaggal tértünk haza, melynek zömét megbízható adatközlőktől vettük fel hat balkár helyszínen és három karacsáj településen.¹⁹ Noha természetesen a népeiben és nyelveiben igen összetett kaukázusi terület teljes feltérképezésére nem vállalkozhattunk, a kaukázusi gyűjtést egy érdekes kontrollanyaggal egészítettük ki. Nagy számban menekültek karacsájok és balkárok Törökországba a 20. század elején, majd kevesebben 1944-ben, amikor a németekkel való kollaborálás vádjával mindkét népet kisgyermekestül, öregasszonyostul marhavagonokban Közép-Ázsiába szállították.

A főleg Konya és Eskişehir környékén élő törökországi karacsájok és balkárok között 2001. július-augusztusában gyűjtöttünk Csáki Évával mintegy

¹⁶ Részletesebben Erdélyi, I.: *Szádeczky-Kardoss Lajos naplója...*

¹⁷ Czeglédy K.: Kaukázusi hunok, kaukázusi avarok. In: *Antik Tanulmányok* 2, Budapest 1955, pp. 121-140.

¹⁸ Tardy L.: *Régi magyar követjárások keleten*. Budapest 1971; Tardy L.: Az első európai híradás Madzsar városáról. In: *Magyar Nemzet* 1973. május 6., 11., Budapest 1973; Tardy L.: *Kaukázusi magyar tiükör*. Budapest 1988

¹⁹ Az öt balkár falu Qaşkatav, Qarasu, Bezengi, Yanıkoy és Oğarı Malqar volt, ezen kívül egy lakodalmi mulatságon vettünk részt Oğarı Malqar előtt az úton. Ehhez járult a kabard-balkár fővárosban négy további helyszínen végzett gyűjtés: a Néprajzi Kutatóintézetben, a Nalčik-i rádióban, valamint két népzenei koncerten is készítettünk fontos felvételeket. Nemcsak török népek dalait és hiedelmeit rögzítettük, hanem az ibero-kaukázusi nyelveket beszélő cserkeszektől és kabardoktól is vettünk fel anyagot, sőt olyan törökországi és szíriai cserkeszektől is, akik a Nart-kongresszusra utaztak ide. Beszereztük a hozzáférhető népzenei kiadványokat, ezek azonban inkább a többségi kabardok folklórával foglalkoztak. A karacsáj falvak közül a következőkben gyűjtöttünk: Oğarı Mara, Karacsajevszk és Teberda.

230 dallamot. Itt a parlando-rubato dallamokat egy dallamstílus kivételével már csak az idősebbek tudják, és úgy tűnik, hogy az itteniek kevés olyan régebbi zenei réteget őriztek meg, amelyet kaukázusi testvéreik már elfeledtek volna. Mégis, a gyűjtött törökországi karacsáj-balkár összehasonlító zenei anyag igen fontos volt, többek között azért, mert a siratóanyag jelentős részét itt sikerült felvenni.

A bevezető után elérkeztünk az eredetileg feltett kérdéshez.

Vannak-e hasonlóságok a magyar és a karacsáj-balkár népzene rétegei között?

Mint láttuk, a történelmi adatok nem zárják ki, hogy a magyar és a karacsáj-balkár népzene egyes rétegei között összefüggések lehetnek. Vizsgáljuk meg az egyes jelenségeket, pl. a magyarság népzenejében oly jelentős szerepet játszó félhang nélküli *la*-pentaton hangsor szerepét, a kvintváltás jelenségét és a jelentősebb dallamrétegeket abból a szempontból, hogy találunk-e közös vonásokat a két nép népzenejében.

Néhány zenei tulajdonság összevetése

Az egyes rétegeiben erősen félhang nélküli *la*-pentaton magyar népzenevel szemben a karacsáj-balkár népzene alapvetően nem pentaton, a dallamok többségében a hatodik és a második fok is fontos szerepet játszik. Felmerül a kérdés, hogy vannak-e pentaton nyomok e népek népzenejében, hiszen ilyen összetett etnogenezis, melyben különböző török törzsek mellett az egyébként szintén sok szálból összetett kaukázusi és iráni népek is részt vettek, ezt elképzelhetővé teszi.

A teljes gyűjtött anyagban mindössze öt olyan dallam van, mely mindvégig pentaton karakterű, és két másik dallamban szerepel több pentaton fordulat. Az esetek zömében legfeljebb a dallam elején, a dallam végén, illetve a sorvégeken hallunk pentaton megoldásokat.²⁰

A most nem részletezett, de a területen mind a karacsáj-balkároknál, mind a kabardoknál igen elterjedt dallamosztály egyik csoportjában van két határozottabban pentaton dallam, melyből a 2. fok hiányzik, és egyes variánsaiban a 6. fokot is csak hangsúlytalan helyeken használja.²¹ Ezekhez bizonyos jelekben hasonló dallamok megtalálhatók a magyar népzene ereszkedő pásztordalai, illetve az emelkedő nagyambitusú dalai között is. Itt azonban csak egyes zenei megoldások véletlenszerű hasonlóságáról beszélhetünk, nem pedig genetikusan megalapozott dallamösszefüggésekről.²²

²⁰ Dallam elején *so, do-re, so-mi-re, mi-re-do-la, mi-do-re-so*, végén *re-ti-la-so*, sorvégeken *mi-do-la, do-la-so, so-mi-do, re-so, re-la*.

²¹ Ezt a dallamosztály részletesen elemzem cikkemben: Sipos J.: Report on my Expedition in the Caucasus. In: *Róna-Tas András Festschrift*. Szeged 2002

²² Az 1. példa balkár dallama (Sipos Archivum: Balkar 5a/7) hasonlatos pl. az „Édesanyám rózsafája” magyar dallamhoz (ZTI típuszám: 18-079-00-01), mely az ereszkedő pásztordalok csoportjába tartozik.

1. példa. Balkár dallam: Ali'nin jiri „Ali éneke”

Tudjuk, hogy egyes népek, többek között a magyarság népzenejében fontos szerepet játszik az a *kvintváltó szerkezet*, melyben a dallamok első fele egy kvarttal-kvinttel lejjebb ismétlődik meg. Különbséget kell azonban tennünk a gyakori és a szórványos, a határozott és az esetleges, vagy a pentaton és a nem pentaton kvintváltás között.²³

A legnépesebb karacsáj-balkár dallamosztályban a nem pentaton kvintváltás szélesben elterjedt, de halvány formában található meg. Itt nem karakteres zenei motívumok kvarttal-kvinttel lejjebb történő megismétléséről van szó, hanem egy magasabb első és egy alacsonyabb második rész közötti többé-kevésbé véletlenszerű párhuzamokról. Ennek az osztálynak a dallamaiban a pentatónia csak nyomokban lép fel, és a hangsor, a dallamvonalak és szerkezetek különbözősége miatt ezek a dallamok nem hasonlítanak a magyar kvintváltókhoz.

Az amúgy sem túl népes karacsáj-balkár terc-kvintváltó dalok közül most csak egy dallamot mutatok be. A dallam első része a 8. és az 5. fokok között mozog, majd a 4. vagy az 5. fokon zár. A második rész, ahogy azt egyébként gyakran látjuk más népek kvart-kvintváltó dallamainál is, magasán kezdődik, majd az első résszel való párhuzamos mozgás következik. Mivel az első rész nem kvinttel, hanem terccel-kvarttal mozog magasabban, mint a második, e dal formája inkább A³⁻⁴A-val írható le.²⁴

Ütempáros dallamok

Akárcsak többek között Kazakisztánban vagy Azerbajdzsánban, a Korán-recitálás a balkároknál is a *mi-re-do* trichordon mozog, és *re* hangon ér véget (3a példa). Míg a magyar gyermekdalokban és más népek gyermekdalaiban ez a forma fontos szerepet játszik, úgy tűnik, hogy a karacsáj-balkár népzeneben

²³ Sipos, J.: Similar musical structure in Turkish, Mongolian...; Sipos, J.: Újabb adatok a kvintváltás eurázsiai elterjedtségéhez...

²⁴ Kvart-kvintváltó mozgások láthatók az ún. *Ali'nin jiri* dallam magasabban kezdő formáiban is.

2. példa. Terc-kvartváltó dallam

ennek a *mi-re-do-n* recitáló zenei megoldásnak nincs jelentős kibontakozása. Az ősvallás egyes dallamai is *re-végűek* ugyan, de a Korán-recitálástól, illetve a magyar gyermekdaloktól eltérően mélyebb járásúak. A termékenység istenét, *Gollu-t* szólító dallam például a következőképpen hangzik: *fa-fa-fa mi-mi-mi / re-re-re ti so / do ti-do / re re* (3b példa). Ez a dallammozgás a stílárís hasonlóság mellett alapvetően eltér pl. a magyar gyermekdalok jellemző *mi re do re / mi re do re*, illetve az anatóliai gyermekdalok karakterisztikus *mi-mi re / mi-mi re / do-re do-re / mi-mi re* egyébként mikroszinten egymástól is eltérő dallammozgásától.

3. példa. Kaukázusi balkár ütempáros dallamok *mi-Re-do* középponttal
a) Korán-recitálás b) Gollu dallam

„Pszalmodizáló” dallamok²⁵

Ezek a hét- és nyolcszótagos *la*-végű karacsáj-balkár dallamok egy karakteres csoportot alkotnak. Jellegzetességük, hogy két rövid sorból épülnek fel, az egyik rész *fa/mi*→*do* ereszkedést valósít meg (A), a másik pedig *mi*→*la* ereszkedést (B). Ez a két zenei sor különböző formákat létrehozva variálódhat, többek között látunk ABBB, BABB-ABBB-AABB, BBBB-ABBB-ABAB stb. formákat is. Mindez az általánosabb pszalmodizáló stílus felé vezethetne, de úgy tűnik, ez a zenei stílus itt nem született meg teljes variativitásában.

Ilyen jellegű dallamokkal és fejlettebb változataikkal az azeri, anatóliai vagy a magyar népzeneben is bőségesen találkozunk.²⁶ A dallamok egy része vallási vonatkozású (4. példa), ugyanakkor az, hogy sok közöttük az altató, arra utalhat, hogy régebbi formával van dolgunk. A tulajdonképpeni népdalok között ez a forma hiányzik, talán onnan szorult ide vissza.

4. példa. Kaukázusi balkár pszalmodizáló vallási dallam

A sirató

A sirató dallamok gyűjtése sehol sem könnyű, azonban a karacsájok és a balkárok földjén szinte megoldhatatlannak tűnt. A babonás hiedelem, hogy a sirató eléneklése tragikus események bekövetkeztét idézi elő, igen megnehezíti e dallamok gyűjtését, még olyan bizalmas, baráti légkörben is, amelyben pedig más helyszíneken már régen átszakadnak a pszichés gátak. Ugyanakkor a siratók elemzése rendkívül fontos, hiszen ezek rendszerint stabil, erősen hagyományőrző zenei réteget képviselnek.

A karacsáj és balkár népdalok többsége *la*- vagy *so*-hangsorokon mozog (eol, mixolid), vannak azonban *do*-soron mozgó *dúr*-os dallamok is. E *dúr*-skálán mozgó dallamok többségének a műfaja szinte mindig archaikus, például

²⁵ A pszalmodizáló népzenei stílus leírása megtalálható: Szendrey J. – Dobszay L.: *A magyar népdaltípusok katalógusa* 1-2. Budapest 1988, pp. 233-324.

²⁶ Sipos, J.: *In the Wake of Bartók in Anatolia*.

sírató, altató (mely műfaj dallamai a török világban gyakran megegyeznek a sírató dallamával), menyasszonykísérő, hősi ének stb.

Ezekre a dallamokra jellemzőek a kis mozgásokat tartalmazó, alapvetően ereszkedő sorok, melyek a *re* illetve a *do* hangokon állnak meg. Nézzünk meg néhány jellemző példát a karacsáj síratóstílus rétegeiből, és vizsgáljuk meg, hogy vannak-e magyar párhuzamaik.

1. A legegyszerűbb felépítésű karacsáj sírató és a síratókkal rokon dallamok mindegyik sora *do*-ra ereszkedik le. Ilyen a következő hősenek is (5. példa). Ez a fajta egyszerű sírató, illetve síratószerű dallam, ahogy általában a kétsorosság, a magyar népzeneből lényegében kikopott, bár szórvány párhuzamok állíthatók. Ugyanakkor a karacsáj népzeneben ez a *do*-ra ereszkedés egy komoly, nem csak sírató réteget alkot, ahogy az anatóliai vagy éppen a kabard népzeneben is bőségesen megtalálható.

2. A következő dallam (6. példa) megegyezik az anatóliai sírató legfontosabb tripodikus alakzatával, melyben a *do*-ra és *re*-re ereszkedő sorok

Karacsáj

Magyar

The image displays two musical staves for each of four measures. The top staff of each pair is labeled 'Karacsáj' and the bottom staff is labeled 'Magyar'. Both staves are in 3/4 time. The Karacsáj staves show a melody with a descending line, ending on a whole note. The Magyar staves show a similar melody, but with a different rhythmic pattern, also ending on a whole note. The notation includes various note values (quarter, eighth, and sixteenth notes) and rests.

5. példa. Törökországi karacsáj dallam, minden sorban *do*-ra ereszkedéssel

váltakoztatják egymást, és egyben hasonlít a magyar sirató legáltalánosabb kisformájához is.

6. példa. *Siratópárhuzam.*

a) törökországi karacsáj sirató, b) magyar sirató (Dobszay 1983, p. 15/a)

3. Egyedi karacsáj továbbfejlődése a fenti zenei megoldásnak az, amikor a dallamsorok tovább bővülnek lefelé. Ilyenfajta bővülés a magyar és az anatóliai siratóknál is megtalálható, leginkább *fa-re-do* → *ta-la* illetve a *fa-re-do* → *ta-la-so* irányban. Ezzel szemben a karacsáj-balkár sirató tipikus lefelé bővülése a *fa-re-do* → *(ti)-so*.

Erre a bővülésre szemléletes példa a legnépszerűbb karacsáj dallamstílusnak az a típusa, melynek első sorai a siratóban szokott módon *so*-ról *re-re* illetve *do-ra* ereszkednek, harmadik-negyedik sora azonban leugrik az alsó *so*, hangra, ám végül felugorva mégis *do*-n zár (7. példa).

4. Még erősebb a központi kétmagú sirató-dallamformától való eltérés, ha a *do-ra* aláhullámozó sort egy alsó *so-ra* ereszkedő, és ott is záró sor követi. Erre is találunk magyar párhuzamokat, de fel kell figyelniük arra, hogy míg a karacsáj sirató beleillik a számos *so*-végű karacsáj dallam közé, addig *so*-végű magyar dallam igen kevés van.

A következő karacsáj siratót egy lakodalmi zenészként tevékenykedő asszony énekelt el – szöveg nélkül. Jellemző, hogy még ezt is csak úgy tette meg, hogy a helybelieknek, főleg a férfiaknak ki kellett menniük. A bent maradó nők reakcióiból, és az ének közben beálló siratós hangulatból megállapíthattuk, hogy a sirató hiteles volt.

A többször is elénekelt sirató dallam alapvetően a pentaton *so'-mi-re-do-la-so* skála kivágatainak ereszkedik le. Van kétsoros változata is, melyben az első sor *la'-so'-mi-re-do do*-pentatonjára a második sor *la'-so'-mi-re-do-la-so so*-pentatonja válaszol (8. példa). Elgondolkodtató, hogy ebben a határozottan nem pentaton dallamvilágban éppen a sirató hangsora pentaton.

7. példa. Siratópárhuzam

a) törökországi karacsáj sirató fa-Re-Do + so, felépítéssel

b) magyar sirató (Dobszay 1983, p. 29/d)

Összefoglalás

Mielőtt összefoglalnánk a magyar-karacsáj zenei hasonlóságokat, idézzük fel Bartók egyik igen elgondolkodtató megállapítását: „... az a gyanúm, hogy a földkerekség minden népzeneje, ha elegendő népzenei anyag és tanulmány áll majd rendelkezésünkre, alapjában véve visszavezethető lesz majd néhány ősförmára, őstípusra, ős stílus-fajra.”²⁷

A karacsáj-balkár gyermekdalok, pszalmódizáló és sirató dallamok nagy általánosságban ugyanabba az ős „stílus-fajba”, stílusba tartoznak, mint a

²⁷ Bartók, B.: *Népdalkutatás és nacionalizmus*.

8. példa. Siratópárhuzamok

a) kaukázusi balkár sirató *do-n* és majd *so-n* végződő sorokkal

b) magyar sirató (Dobszay 1983, p. 37/aa)

magyar, anatóliai, sőt alkalmanként a bolgár, szlovák és más népek megfelelő dallamai. Az általános stílusazonosság alatt azonban jellegzetes etnikai, illetve areális különbségek mutatkoznak meg.

A karacsáj *pentatónia* csak igen halványan jelentkezik – bár éppen egyes sirató dallamokban ölt határozottabb alakot. Felfigyeltünk arra is, hogy a magyar népzeneben oly karakteres *kvintváltás* jelensége itt a magyartól határozottan eltérő formában lép fel. Mégis, ezek a nyomok arra utalhatnak, hogy régebben más jellegű zenei megoldások is lehettek a karacsáj-balkároknál, melyek az összetett etnogenezis során talán visszaszorultak, eltűntek. A legfontosabb, legelterjedtebb karacsáj-balkár dallamosztály egyetlen altípusához sem lehet magyar párhuzamot állítani, még a kvintváltó formájúakhoz sem, míg ez a dallam a szomszédos kabardoknál is közkedvelt. Mint láttuk, a karacsáj és magyar *gyermekdalok* illetve *pszalmodizáló* dallamok között a tágabb stílusazonosság mellett csak távolabbi, általános hasonlóságokat fedezhetünk fel.

Az elgondolkoztatóbb párhuzamokat a siratóknál találtuk. Noha más népeknél megtalálható az az általánosabb zenei stílus, melybe a magyar és a karacsáj siratók is beletartoznak, mégis az egyedi jelenségek hasonlósága, a dallamformálás és különösen a legegyszerűbb siratóforma továbbfejlesztésének módja megengedi a tágabban értelmezett közös eredetre, de legalábbis a szorosabb zenei rokonságra vonatkozó kutatások folytatását.²⁸

A további következtetések levonásához fontos lenne ismerni az oszétok, a kabardok és a cserkeszek népzenejét is, hiszen máris alapvető zenei rétegek

²⁸ Tanulságos, pl. hogy azoknak a kabardoknak a népzenejében is találunk ilyen dallamokat, akiknek a nevükön kívül valószínűleg semmi közük nincs a magyarokhoz. Néhány kabard példa: Gippiysa, E. V.: *Narodnie pesni i instrumental'nye naigryši* Adygov. Tom 3, No. 58, No. 59 és No. 60.

hasonlósága fedezhető fel e népek és a karacsájak-balkárok népzenejében. Mindenesetre jelen kutatásunk is erősíti azt a kiindulást, hogy az egyes népek zenéjét nem kutathatjuk külön, mindenképpen nagy areákon élő népek kultúrájának összehasonlító vizsgálatára van szükség.

Hivatkozott irodalom

- Bartók, B.: Die Volksmusik der Araber von Biskra und Umgebung. In: *Zeitschrift für Musikwissenschaft* 2:9, Lipcse 1920, pp. 489-522.
- Bartók, B.: *Volksmusik der Rumänen von Maramureș*. München 1923
- Bartók, B.: *A magyar népdal*. Budapest 1924
- Bartók, B.: *Népzene és a szomszéd népek népzeneje*. (Népszerű Zenefüzetek 3) Budapest 1934
- Bartók, B.: Népdalkutatás és nacionalizmus. In: *Tükör* 5:5, Budapest 1937, pp. 166-168.
- Bartók, B.: *Rumanian Folk Music*. (Vol. 1. Instrumental Melodies; Vol. 2. Vocal Melodies; Vol. 3. Texts) 1967
- Bartók, B.: *Turkish Folk Music from Asia Minor*. Princeton 1976
- Bartók, B.: *Magyar népdalok. Egyetemes gyűjtemény*. Budapest 1991
- Besse, J.: *Voyage en Crimée, au Caucase en 1829 et 1830*. Marseille 1838
- Cholnoky J.: Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása. In: *Földrajzi Közlemények* 6, Budapest 1905, pp. 207-210.
- Czeglédy K.: Kaukázusi hunok, kaukázusi avarok. In: *Antik Tanulmányok* 2, Budapest 1955, pp. 121-140.
- Dobszay L.: *A siratóstílus dallamköre zenetörténetünkben és népzeneinkben*. Budapest 1983
- Erdélyi, I.: Szádeczky-Kardoss Lajos naplója és az első Zichy-expedíció. In: *Turán* 3:3 (2000. június-július), Budapest 2000, pp. 17-26.
- Glatz F. (szerk.): *A magyarok krónikája*. Budapest 1996
- Golden, P. B.: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Wiesbaden 1992
- Gippiysa, E. V.: *Narodnie pesni i instrumental'nye naigryši Adygov*. Tom 2, Tom 3 – Čast' 1, Tom 3 – Čast' 2, Moskva 1981, 1986, 1990
- Johanson, L. – Csató, É. Á. (szerk.): *The Turkic Languages*. London – New York 1998
- Kodály Z.: *A magyar népzene*. Budapest 1937 (1. kiadás), 1976 (7. kiadás, ellenőrizte és kibővítette: Vargyas L.)
- Mándoky K. I.: *A kun nyelv magyarországi emlékei*. Karcag 1993
- Picken., L.: *Music from the Tang Court-7*. Cambridge 2000
- Róna-Tas, A.: *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History*. Budapest 1999
- Saygun, A. A.: *Béla Bartók's Folk Music Reserach in Turkey*. Budapest 1976
- Sipos, J.: *Török népzene* 1. Budapest 1994
- Sipos, J.: *Török népzene* 2. Budapest 1995

- Sipos, J.: Similar musical structure in Turkish, Mongolian, Tungus and Hungarian folk music, In: *Historical and Linguistic Interaction Between Inner-Asia and Europe*. Szerk. Á. Berta, Szeged 1997, pp. 305-317.
- Sipos, J.: Újabb adatok a kvintváltás eurázsiai elterjedtségéhez. In: *Néprajzi Látóhatár* 7:1-2, Miskolc 1998, pp. 1-57.
- Sipos, J.: *Bartók Béla anatóliai gyűjtése egy nagyobb anyag fényében*. Ph.D. disszertáció, Szeged 1999 (kézirat)
- Sipos, J.: *In the wake of Béla Bartók in Anatolia*. Budapest 2000
- Sipos, J.: *Kazakh Folksongs From the Two Ends of the Steppe*. Budapest 2001
- Sipos J.: Report on my Expedition in the Caucasus. In : *Róna-Tas András Festschrift*. Szeged 2002
- Szendrey J. – Dobszay L.: *A magyar népdaltípusok katalógusa* 1-2. Budapest 1988
- Tardy L.: *Régi magyar követjárások keleten*. Budapest 1971
- Tardy L.: Az első európai híradás Madzsar városáról. In: *Magyar Nemzet* 1973. május 6., 11., Budapest 1973
- Tardy L.: *Kaukázusi magyar tükör*. Budapest 1988
- Tavkul, U.: *Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür*. İstanbul 1993
[A kaukázusi dağlilar élete és kultúrája]
- Vásáry I.: *Ógyallai Besse János kaukázusi tudósításai*. Budapest 1972
- Vargyas L.: *A magyarság népzeneje*. Budapest 1981
- Vikár, L. – Bereczki, G.: *Cheremiss Folksongs*. Budapest 1971
- Vikár, L. – Bereczki, G.: *Chuvash Folksongs*. Budapest 1979
- Vikár, L. – Bereczki, G.: *A volga-kámai finnugorok és törökök népzeneje*. Budapest 1979 (kézirat)
- Vikár, L. – Bereczki, G.: *Tatar Folksongs*. Budapest 1999